

יחסי דת ומדינה והשפעתם על הזהות הלאומית בישראל

גילה שטופלר*

המאמר בוחן את הקשר שבין זהות לאומית ליחסי דת ומדינה בישראל
בפרספקטיבה השוואתית וברמה המקומית. נטען כי לדת יש שני תפקידים
בכל הנוגע בזהות לאומית: תפקיד האחדות ותפקיד שמירת הסף. המאמר דן
בקצרה בשלוש מדינות שבהן הדת היא מרכיב מרכזי בזהות הלאומית –
יוון, מלזיה וטורקיה – ומציג את הקשר בין זהות לאומית לדת במדינות
האמורות. לאחר מכן המאמר מציג את יחסי הדת והמדינה בישראל, תוך
דיון בדרכים שבהן נועד המודל שנבחר ליחסי הדת והמדינה לסייע בחיזוק
הזהות הלאומית היהודית. המאמר טוען כי המודל הישראלי מממש בצורה
חלקית ביותר את שני התפקידים שהוא נועד למלא – תפקיד האחדות
ותפקיד שמירת הסף – ולעיתים אף חותר תחתיהם, ומציע הסבר לכך.

מבוא

פרק א: תפקידה של הדת בזהות הלאומית

1. תפקיד האחדות

2. תפקיד שמירת הסף

פרק ב: יחסי דת ומדינה וזהות לאומית – מבט השוואתי

1. יוון

2. מלזיה

3. טורקיה

פרק ג: יחסי דת ומדינה וזהות לאומית בישראל

1. יחסי דת ומדינה בישראל

2. תפקיד שומר הסף של הדין האישי הדתי

3. מיסוד הדת ותפקיד האחדות

4. הסיבות לכישלון

סיכום

* פרופסורית חברה, דיקנית הפקולטה למשפטים, המרכז האקדמי למשפט ולעסקים.

מבוא

דפוס היחסים בין דת למדינה שונה ממדינה למדינה. יש סיבות מגוונות לאימוצו של דפוס יחסים מסוים בין דת למדינה על ידי המדינה. אחת מהן היא הרצון להשתמש בדת לשם חיזוק הזהות הלאומית. ישראל מוגדרת כמדינה יהודית ודמוקרטית, והדת היהודית (בנוסחה האורתודוקסית) ממוסדת במדינה באופנים שונים.¹ על אף הוויכוח המתמשך בישראל אם הגדרתה כמדינה יהודית מתייחסת לדת היהודית או רק ללאום היהודי, אין ספק שלעצם מיסודה החלקי של הדת היהודית בנוסחה האורתודוקסית במדינה יש תפקיד חשוב בהבניית הזהות הלאומית היהודית במדינת ישראל.² תופעה זו אינה ייחודית לישראל. מאחר שלעיתים קרובות דת ולאומיות קשורות זו לזו, פעמים רבות קשר זה בין דת למדינה ממלא תפקיד חשוב בפוליטיקת הזהויות הלאומית.

מאמר זה ידון בקשר שבין זהות לאומית ליחסי דת ומדינה בישראל – הן בפרספקטיבה השוואתית והן ברמה המקומית. המאמר יטען כי דת יכולה לשרת שני תפקידים בכל הנוגע בזהות לאומית: האחד הוא תפקיד **האחדות** (הכלה), שמטרתו איחוד יחידים או קבוצות תחת זהות לאומית אחת; והאחר הוא תפקיד **שמירת הסף** (הדרה), שמטרתו לוודא כי גבולות הקבוצה הלאומית נותרים ברורים וחדים, וזאת על מנת למנוע הצטרפות של מי שעלול לדלל או לאיים על זהות הקבוצה.

בחלקו הראשון של המאמר אציג את שני התפקידים האמורים. לאחר מכן, בחלקו השני של המאמר, אדון בקצרה בשלוש מדינות שבהן הדת היא מרכיב מרכזי בזהות הלאומית – יוון, מלזיה וטורקיה – ואציג את האופן שבו הקשר בין זהות לאומית לדת בא לידי ביטוי במדינות האמורות, תוך הצבעה על התפקידים שקשר זה ממלא בהבניית הזהות הלאומית. חלקו השלישי של המאמר יתאר את יחסי הדת והמדינה בישראל, תוך דיון בציפיות שתלו האבות המייסדים במודל שבו בחרו ליחסי הדת והמדינה ובדרכים שבהן נועד המודל לסייע בחיזוק הזהות הלאומית היהודית. המאמר יטען כי המודל הישראלי מממש בצורה חלקית ביותר את שני התפקידים שהוא נועד למלא – תפקיד האחדות ותפקיד שמירת הסף – ולעיתים אף חותר תחתיהם, ויביא דוגמאות לכך. התמיכה הנרחבת, ההולכת וגוברת בשנים האחרונות, בהפרדת הדת מהמדינה גם היא ראייה לכך.³ אטען עוד כי הגורם העיקרי להצלחתו המוגבלת מאוד של המודל הישראלי

1 למשל, חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953; חוק הרבנות הראשית לישראל, התש"ם-1980; חוק שירותי הדת היהודיים [נוסח משולב], התשל"א-1971.

2 יונתן שפירא "הפוליטיקאים החילוניים ומעמדה של הדת במדינת ישראל" רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל 663 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר עורכים, 1998).

3 על פי מדד הדת והמדינה של עמותת הדו"ש ואתר ynet, הנערך מדי שנה, אחוז התומכים בהפרדת הדת מהמדינה עלה בעקבות מ-56% בשנת 2012 ל-68% בשנת 2017. קובי נחשוני "מדד הדת והמדינה: היהודים בישראל פחות דתיים" ynet 18.9.2017 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5018138,00.html.

הוא לא בהכרח עצם מיסודה של הדת במדינה, אלא האופן שבו הוא נעשה. הפקדת הממסד הדתי בידי הזרם השמרני ביהדות, הנאבק בכל האמצעים העומדים לרשותו לשימור מעמדו הבלעדי, בצירוף הססנותה של המדינה, הנמנעת מאכיפת עמדותיה על ממסדה הדתי בשל טעמים ליברליים מוטעים, הביאו לידי כך שמיסוד שנועד לסייע ביצירת זהות לאומית מאוחדת והרמונית חותר למעשה תחתיה.

פרק א: תפקידה של הדת בזהות הלאומית

חוקרים בולטים בתחום הלאומיות, כגון אנדרסון וגלנר, נוטים להתעלם מתפקידה של הדת בהקמת אומות ובשימורן.⁴ למעשה, השיח המערבי המודרני שמר עד לאחרונה על דיכוטומיה בין לאומיות, כתוצר של העולם המודרני והחילוני, לבין דת, שנתפסה כתופעה מן העבר שעתידה להיעלם עם נצחון הנאורות.⁵ אולם בחינה מדוקדקת יותר של הקשרים בין דת לבין לאומיות מראה שהדת מילאה ועודנה ממלאת תפקיד חשוב בתנועות לאומיות רבות – הן במערב והן בעולם הלא-מערבי.⁶ יתרה מזו, דת ממשיכה למלא תפקיד חשוב לא רק בתנועות לאומיות, אלא אף במדינת הלאום שהן הקימו ואף במבנה חוקותיהן. כך, אפילו בקרב דמוקרטיות מערביות ניתן למצוא מדינות כאנגליה, אירלנד ויוון שבהן הדת הדומיננטית, אשר מילאה תפקיד חשוב בהקמת המדינה, קיבלה הכרה חוקתית כלשהי – אם באופן סמלי בעיקרו, כבמקרה של אנגליה, ואם בצורה חזקה יותר, כפי שקורה ביוון.⁷ ניתן להעניק הכרה חוקתית לדת לאומית במגוון אופנים ועל מנת לשרת כמה מטרות. אציע כי שני התפקידים המרכזיים שהדת משרתת בהקשר של הזהות הלאומית הם תפקיד האחדות ותפקיד שמירת הסף.

1. תפקיד האחדות

בדומה לייסוד קהילות אחרות, ייסוד קהילה לאומית תלוי ביצירת קשר הדדי בר קיימא שסביבו ניתן לייצר קהילה ולשמרה. על פי הצעתו המפורסמת של בנדיקט אנדרסון, יש

BENEDICT ANDERSON, *IMAGINED COMMUNITIES: REFLECTIONS ON THE ORIGIN AND SPREAD OF NATIONALISM* (rev. ed. 1991); ERNEST GELLNER, *NATIONS AND NATIONALISM* (2nd ed. 2006).

Peter van der Veer & Hartmut Lehmann, *Introduction, in NATION AND RELIGION: PERSPECTIVES ON EUROPE AND ASIA 3* (Peter van der Veer & Hartmut Lehmann eds., 1999).

PHILIP W. BARKER, *RELIGIOUS NATIONALISM IN MODERN EUROPE: IF GOD BE FOR US* (2009).

STEPHEN V. MONSMA & J. CHRISTOPHER SOPER, *THE CHALLENGE OF PLURALISM: CHURCH AND STATE IN FIVE DEMOCRACIES* (2nd ed. 2009), הדנים במיסוד סמלי של הדת.

להבין את המושג "אומה" כ"קהילה פוליטית מדומיינת".⁸ על פי אנדרסון, אומות הן קהילות מדומיינות משום שחבריהן אינם מכירים את רוב חברי הקהילה, לא פגשו אותם ואפילו לא שמעו על אודותיהם, אולם במודעות של כל אחד מהם חי הדימוי של שותפות ביניהם.⁹ אומות הן קהילות משום שללא קשר לאי-השוויון ולניצול העשויים לשרור בהן, האומה נתפסת תמיד כאחוות חברים עמוקה ואופקית.¹⁰ על פי אנדרסון, ניתן להבחין בין קהילות בהתאם לאופן שבו הן מדומיינות.¹¹ אחת הדרכים לדמיין אומה ולנסות ליצור את הקשר ההדדי הדרוש היא באמצעות דת משותפת, העשויה ליצור תחושה של אחווה בין חברי האומה ולשמש בסיס לזהות לאומית.

ארנסט גלנר טוען כי מושג האומה, על אף היותו מותנה וחמקמק, כולל שני רכיבים יסודיים – רכיב תרבותי ורכיב וולונטרי.¹² על פי תפיסתו, הרכיב התרבותי משמעו ש"שני אנשים הם מאותה אומה אם ורק אם הם חולקים אותה תרבות, שמשמעותה מתבטאת במערכת של רעיונות, סמלים, אסוציאציות ודרכי התנהגות ותקשורת";¹³ והרכיב הוולונטרי משמעו ש"שני אנשים הם מאותה אומה אם ורק אם כל אחד מהם מכיר בהשתייכותו של האחר לאותה אומה".¹⁴ רכיב וולונטרי זה חיוני מאחר שקבוצה של אנשים בעלי מכנה משותף (למשל, תושביו של שטח נתון הדוברים אותה שפה) נהפכים לאומה רק אם חברי הקבוצה מכירים בזכויות ובחובות הדדיות מסוימות זה כלפי זה מתוקף החברות המשותפת באומה, ובמנותק מתכונות משותפות אחרות שלהם ככל שיהיו.¹⁵

מכאן שדת משותפת יכולה לאחד את חבריה לאומה, אולם הדבר יכול להיעשות רק אם בעלי הדת המשותפת מכירים זה בזה לא רק כבני אותה דת, אלא גם כבני אומה משותפת אשר חולקים זכויות וחובות הדדיות כבני האומה. כפי שיידון בהמשך, במקרים שבהם גורמים אחרים עלולים לסכל יצירת זהות לאומית מאוחדת, מדינות לאום עשויות לפנות לדת כאמצעי שמאחד את חבריהן הפוטנציאליים ומבטיח את תמיכתם, ואף עשויות להעניק לדת מעמד רשמי וסמכות במדינה על מנת להשיג מטרה זו.

2. תפקיד שמירת הסף

אומות קמות ומשתמרות לא רק על בסיס האחדות של חבריהן, אלא גם באמצעות שימור השוני בין אלה המשתייכים לאומה לבין אלה שאינם משתייכים אליה. מבחינה זו, הקהילות הלאומיות דומות לקהילות הדתיות. אחת הדרכים שבהן קהילות דתיות

8 ANDERSON, לעיל ה"ש 4.

9 שם.

10 שם, בעמ' 7.

11 שם, בעמ' 6.

12 GELLNER, לעיל ה"ש 4, בעמ' 6–7.

13 שם, בעמ' 6 (תרגום שלי – ג' ש').

14 שם, בעמ' 7 (תרגום שלי – ג' ש').

15 שם.

שולטות בחברות בקהילה היא באמצעות כללי נישואים מגבילים. כך, לטענת שחר, תפקידם של דיני המשפחה הדתיים בקהילה הדתית דומה לתפקידה של החקיקה האזרחית במדינה הריבונית: בשני המקרים הדינים משמשים לתיחום גבולותיה של הקהילה וכבסיס להחלטה מי משתייך אליה ומי אינו נכלל בה.¹⁶ חוקי מדינה אשר מעניקים לקהילות דתיות מונופול על דיני המשפחה, ומכירים רק בנישואים דתיים בין חברי הקהילה, עשויים לשרת את הצורך של קהילות דתיות בסימון גבולות ובשימורם, ועל ידי כך למלא תפקיד שמירת סף חשוב לגבי הקהילה הדתית. באותו זמן, כפי שיובהר בהמשך, במדינות לאום המבקשות לקבוע את גבולות האומה על פי השתייכות דתית, יצירת מונופול דתי על דיני משפחה, לפחות ביחס לדת הרוב, עשויה למלא תפקיד חשוב של שמירת סף גם לגבי הקהילה הלאומית. עם זאת, אין לשכוח שאופן זה של שמירת הגבולות הדתיים והלאומיים של הקהילה עלול להפר זכויות של יחידים בתוך הקהילה ומחוץ לה. הפרות אלה עשויות לכלול פגיעה בזכותן של נשים לשוויון, באמצעות אכיפת חוקים דתיים פטריארכליים מפלים; הפרת הזכות לחיי משפחה, באמצעות הטלת הגבלות על נישואים בין בני דתות שונות; והפרת הזכות לחופש המצפון ולחופש מדת, על ידי הכפפת האזרחים לחוקים דתיים מחייבים.¹⁷

פרק ב: יחסי דת ומדינה וזהות לאומית – מבט השוואתי

1. יוון

הקשר ההדוק בין הזהות הלאומית היוונית לבין הדת היוונית האורתודוקסית נקבע מפורשות בחוקה היוונית, המעניקה מעמד רשמי לדת האורתודוקסית המזרחית. סעיף 3 של החוקה קובע כי הדת הרשמית ביוון היא זו של הכנסייה האורתודוקסית המזרחית, וסעיף 16 קובע כי מטרה בסיסית של המדינה היא פיתוח התודעה הלאומית והדתית באמצעות חינוך.¹⁸ הוראות אלה הן הבסיס לתפילות היומיות המתקיימות בבתי הספר היווניים ולמימון המדינתי של הוראת הדת האורתודוקסית המזרחית בבתי ספר אלה.¹⁹ קשרי הגומלין בין הכנסייה היוונית האורתודוקסית לבין הזהות הלאומית היוונית החלו כבר בזמן הקמתה של המדינה היוונית המודרנית בשנות העשרים של המאה

16 AYELET SHACHAR, MULTICULTURAL JURISDICTIONS: CULTURAL DIFFERENCES AND WOMEN'S RIGHTS 45–47 (2001).

17 שם, בפרק 4.

18 1975 SYNTAGMA [SYN.] [CONSTITUTION] 2 (Greece).

19 Evangelos Karagiannis, *Secularism in Context: The Relations Between the Greek State and the Church of Greece in Crisis*, 50 EUR. J. SOC. 133, 146 (2009).

התשע-עשרה.²⁰ לפני הקמתה של יוון המודרנית שלטה האימפריה העות'מאנית באזור באמצעות שיטת המילט, שבמסגרתה חולקו נתיני האימפריה לקבוצות על פי דתן. הכנסייה האורתודוקסית ניצלה את החופש היחסי שניתן לה בחסות שיטת המילט על מנת ללמד את חברי הקהילה את השפה היוונית ומנהגים יווניים, ומילאה תפקיד חשוב במהפכה היוונית.²¹ במהלך המהפכה ולאחריה התנהל מאבק על הכיוון שבו יש לפתח את הזהות הלאומית היוונית המודרנית. המאבק התנהל בין אלה שצידדו בטיפוח הזהות הליברלית המערבית החילונית לבין אלה שדגלו בקידום הזהות הביזנטית הלאומנית של אומה יוונית אורתודוקסית.²² המנהיגים הפוליטיים היוונים החליטו אומנם לעצב את המדינה בקווים אירופיים, וזאת על מנת לזכות בתמיכתם של הכוחות המרכזיים שפעלו אז באירופה, ובראשם בריטניה וצרפת, אבל בד בבד הם הבינו כי תמיכת הכנסייה תיתן לגיטימציה למאמצי בניית האומה שלהם.²³ כתוצאה מכך, מחויבותה הכפולה של יוון לדמוקרטיה המערבית ולכנסייה המזרחית, הנמשכת עד עצם היום הזה, משתקפת הן בחוק היווני והן בחברה.²⁴ כפילות זו – בצירוף היותה של יוון הומוגנית מאוד מבחינה דתית (97% מאוכלוסייתה היא נוצרית אורתודוקסית) והעובדה שהיא לא חוותה ישירות את הרפורמציה או את הנאורות – הופכת את יוון למדינה שונה למדי ממדינות מערב אירופה בכל הקשור ליחסי דת ומדינה.²⁵ יוון מיסדה את הנצרות האורתודוקסית כדת הרשמית במדינה, תוך ניצול מעמדה לשם יצירת אחדות, ובה בעת הכפיפה את הכנסייה לשלטון המדינה על ידי אמצעים כגון מינוי חברי הגוף השלטוני של הכנסייה (הסינוד – the Synod) והכפפת כל החלטותיו לאישורה של ממשלת יוון.²⁶ במשך שנים רבות העניקה יוון לכנסייה שליטה בלעדית במוסד הנישואים והגירושים במדינה, וכך אפשרה לה למלא את תפקיד שומר הסף של הקהילה הלאומית, אולם מצב זה השתנה בשנת 1982, כאשר הממשלה הסוציאליסטית, לאחר עימותים וויכוחים רבים, הנהיגה במדינה נישואים אזרחיים.²⁷

Constantine P. Danopoulos, *Church-State Relations, National Identity, and Security in Post-Cold War Greece*, 30 J. HELLENIC DIASPORA 7, 13 (2004)

שם, בעמ' 16–17.

שם, בעמ' 14.

שם, בעמ' 17.

Lina Molokotos-Liederman, *The Greek ID Cards Conflict: A Case Study on Religion and National Identity Against the Challenges of Increasing EU Integration and Pluralism*, FAITH IN EUROPE, www.faithineurope.org.uk/idcards.pdf, ראו גם Danopoulos, לעיל ה"ש

Karagiannis ; 20, לעיל ה"ש 19, בעמ' 147.

שם, Karagiannis.

שם, בעמ' 149.

Danopoulos, לעיל ה"ש 20, בעמ' 18; Molokotos-Liederman ; לעיל ה"ש 24, בעמ' 2.

2. מלזיה

מלזיה היא מדינה שבה הדת המוסלמית והזהות הלאומית המלזית שזורות זו בזו. סעיף 3 לחוקה המלזית מגדיר את מלזיה כפדרציה אסלאמית. הסעיף קובע כי האסלאם הוא דת הפדרציה, אולם ניתן לקיים דתות אחרות, בשלום ובהרמוניה, בכל רחבי הפדרציה.²⁸ כ-40% מהאוכלוסייה המלזית אינם מוסלמים.²⁹ בעוד המדינה שומרת על חזות של הרמוניה בין-גזעית ופלורליזם דתי, החוקה המלזית והחוק הפדרלי נותנים עדיפות ברורה לקבוצה האתנית המלאית, שהיא מוסלמית.³⁰ החוקה מגדירה "מְלָאִי" כאדם שדוגל בדת האסלאם, שמדבר באופן קבוע בשפה המלאית, שמקיים את המנהגים המלאיים, ואשר נולד במלזיה או בסינגפור או שהוא צאצא לאדם כזה.³¹ מכיוון שהאסלאם הוא מרכיב כה חשוב בזהות הלאומית המלאית, המדינה מקיימת שליטה הדוקה בעניין זה, ומקדמת צורה מתונה יחסית של אסלאם (אסלאם הדהרי או אסלאם תרבותי) על מנת למנוע התפשטות של צורות קיצוניות יותר של אסלאם.³² החוקה המלזית מבטיחה חופש דת לכל אדם וזכות לכל קבוצה דתית לנהל בעצמה את ענייני הדת שלה.³³ עם זאת, החוקה כוללת הוראות מיוחדות בנוגע לאסלאם, אשר מחד גיסא נותנות עדיפות למוסלמים אך מאידך גיסא מטיילות מגבלות על התנהגותם. כך, לדוגמה, החוקה מאפשרת לפקח באמצעות חקיקה מדינתית ופדרלית על התפשטותן של דוקטרינות ואמונות דתיות בקרב מוסלמים, ואף להגבילה.³⁴ כתוצאה מכך אסור להפיץ דוקטרינות דתיות שאינן מוסלמיות בקרב מוסלמים, ואילו המבקשים להפיץ דוקטרינות ואמונות דתיות מוסלמיות בקרב מוסלמים חייבים לקבל אישור לכך מהשלטונות.³⁵ השליטה בהפצת דוקטרינות דתיות מוסלמיות, שהוענקה למדינה בחוקה, אפשרה לממשלה, בין היתר, לנקוט יד קשה כלפי ארגונים מוסלמיים המתנגדים למשטר ולסגור את בתי הספר שלהם.³⁶ נוסף על מיסוד האסלאם כדת המדינה והניסיון לאחד את האומה המלזית סביב אסלאם הדהרי מתוך יחסית, מלזיה משתמשת בדיני המעמד האישי

-
- 28 FEDERAL CONSTITUTION OF MALAYSIA, Aug. 31, 1957, art. 3 (להלן: החוקה המלזית).
- 29 Farish A. Noor, *From Pondok to Parliament: The Role Played by the Religious Schools of Malaysia in the Development of the Pan-Malaysian Islamic Party (PAS)*, in THE MADRASA IN ASIA: POLITICAL ACTIVISM AND TRANSNATIONAL LINKAGES 191, 192 (Farish A. Noor, Yoginder Sikand & Martin van Bruinessen eds., 2008).
- 30 RAN HIRSCHL, CONSTITUTIONAL THEOCRACY 128 (2010)
- 31 ס' 160 (2) לחוקה המלזית.
- 32 HIRSCHL, לעיל ה"ש 30, בעמ' 120–128.
- 33 ס' 111(1)–(3) לחוקה המלזית.
- 34 ס' 111(4) לחוקה המלזית.
- 35 Ahmad Fauzi Abdul Hamid, *Islamic Education in Malaysia*, 18 RSIS MONOGRAPH 1, 25 (2010).
- 36 כך, לדוגמה, בשנת 1994 הוציאה הממשלה המלזית אל מחוץ לחוק את תנועת Darul Arkam, וסגרה את בתי הספר שהיא ניהלה. שם, בעמ' 60–63.

המוסלמיים כשומר הסף של האומה. כך, דיני המעמד האישי במלזיה מבחינים באופן ברור בין מוסלמים לאלה שאינם מוסלמים בכל הנוגע בענייני נישואים. בעוד מוסלמים רשאים להתחתן אך ורק עם מוסלמים, ועליהם להתחתן על פי ההלכה האסלאמית, מי שאינו מוסלמי רשאי להתחתן בנישואים אזרחיים, ללא קשר לדתו.³⁷ יתרה מזו, מי שאינו מוסלמי וחפץ להתחתן עם מוסלמי מחויב להתאסלם לפני הנישואים.³⁸ בדרך זו החוק המלזי מצמצם נישואים בין-דתיים בין מְלָאִים לבין מי שאינם מְלָאִים, ובכך משמר את ההבחנה בין אזרחים המשתייכים ללאום המְלָאִי לבין אזרחים שאינם משתייכים אליו, העומדת בלב ליבה של הזהות הלאומית של מלזיה.

3. טורקיה

טורקיה, להבדיל ממלזיה, היא מדינה חילונית. כאשר הוכרזה הרפובליקה הטורקית, בשנת 1923, הורחקה הדת מהמרחב הציבורי על מנת לסלול את הדרך למודרניזציה.³⁹ מאות בתי ספר מוסלמיים דתיים (מדרסות) שלא עמדו בדרישות אקדמיות מודרניות נסגרו, ובמקומם הקימה המדינה בתי ספר במסגרת חינוך חובה שבהם נלמדה תוכנית לימודית לאומית נטולת כל הוראה דתית.⁴⁰ במסגרת פרויקט המודרניזציה הכמאליסטי של המדינה הטורקית,⁴¹ חילוניות היוותה ערך מרכזי, וכתוצאה מכך מנהגים מוסלמיים שונים, כגון העלייה לרגל למכה (חאג'), נאסרו בחוק עד שנת 1947. עם זאת, האסלאם מילא תפקיד חשוב בתפיסה הכמאליסטית של האומה הטורקית, בשל חשיבותו כגורם המחבר שהוביל ליצירתה של האומה הטורקית מתוך שפע רב של קבוצות אתניות נפרדות, הכוללות את האנטולים, הכורדים, הקווקזים, האלבנים, הטטרים, הבוסנים

37 ראו באתר הרשמי של ממשלת מלזיה: *Handling/Managing Marriage*, MYGOVERNMENT, www.malaysia.gov.my/portal/subcategory/1587. דיני המשפחה המוסלמיים עברו קודיפיקציה, והם קבועים בחקיקה המלזית. ראו Yusuf Abdul Azeez et. al., *Codification of Islamic Family Law in Malaysia: The Contending Legal Intricacies*, 28 SCI. INT'L (LAHORE) 1753, 1762 (2016).

38 ראו באתר הרשמי של ממשלת מלזיה: *Application for Marriage Requires Court Order/Permission*, MYGOVERNMENT, www.malaysia.gov.my/portal/content/27657; וכן Azeez, לעיל ה"ש 37, בעמ' 1754.

39 Bekim Agai, *Islam and Education in Secular Turkey: State Policies and the Emergence of the Fethullah Gülen Group*, in *SCHOOLING ISLAM: THE CULTURE AND POLITICS OF MODERN MUSLIM EDUCATION* 149, 150 (Robert W. Hefner & Muhammad Qasim Zaman eds., 2007). עם זאת, החוקה הטורקית של 1924 קבעה כי דת האסלאם תהיה דתה של המדינה הטורקית. סעיף זה הוסר מהחוקה בשנת 1928, אך עקרון החילוניות הוכנס לחוקה רק בשנת 1937. Levent Köker, *Religion, Education and the Turkish Constitution: A Critical Assessment*, *TURK. REV.* (Zero Issue) 36 (2010).

40 Agai, שם, בעמ' 150.

41 מוסטפא כמאל אטאטורק היה מייסד הרפובליקה של טורקיה ונשיאה הראשון.

ועוד.⁴² לכן, בד בבד עם דיכוי האסלאם ככוח עצמאי, קידמה טורקיה הכמאליסטית את פרשנותה הרשמית לאסלאם, במטרה לתת לגיטימציה ללאומיות החילונית.⁴³ עליית הדמוקרטיה בשנת 1946, יחד עם ההבנה שאיסור ביטוי דתי חופשי במרחב הציבורי מוביל למימוש בערוצים שאין למדינה שליטה בהם, הובילו לביטול הדרגתי של האיסור שהוטל על ביטויים דתיים במרחב הציבורי ובמערכת החינוך.⁴⁴ רעיון החילוניות, שבתחילה הובן כאיסור מוחלט של האסלאם, הובן בחלוף הזמן כשליטה של המדינה בדת, וכתוצאה מכך החלה עלייה הדרגתית בחינוך אסלאמי בשליטה ממשלתית.⁴⁵ בשנות השמונים של המאה שעברה התחזק תפקיד האסלאם בחברה הטורקית. האסלאם הוצג כמאפיין לאומי של הטורקים וכמקור של יציבות חברתית ומוסרית, ולבתי הספר הממלכתיים אף הוכנסו קורסי חובה בדת.⁴⁶ התוצאה, אולי באופן פרדוקסלי, היא שאף על פי שטורקיה מוגדרת בחוקה של 1982 כמדינה חילונית, השליטה הממשלתית בחינוך האסלאמי והכנסתו כחלק מחינוך החובה בבתי הספר מעוגנים בחוקה.⁴⁷ כך, החוקה קובעת כי ההוראה במקצועות הדת והאתיקה תיערך תחת פיקוח ושליטה ממשלתית, וכי החינוך לתרבות דתית ולמוסר יהווה חובה ויכלול בתוכניות הלימוד בבתי הספר היסודיים ובתיכונים.⁴⁸ יתרה מזו, המדינה החילונית, באמצעות המחלקה לענייני דתות, שולטת ב-70,000 מסגדים ובאלפי קורסי קוראן, וכן מפקחת על פעילויות דתיות פרטיות אחרות.⁴⁹ שליטת המדינה בדת הדוקה עד כדי כך שהיא זו שכותבת את דרשות יום השישי ומפיצה אותם למסגדים ברחבי המדינה, ולמעשה היא הגורם הדתי החשוב ביותר בטורקיה.⁵⁰ החוקה הטורקית קובעת במפורש כי על המחלקה לענייני דתות להשתמש באסלאם כדי לטפח בטורקיה אחדות לאומית ויחודה.⁵¹ לשם כך מחלקה זו מטפחת סוג מתקדם יחסית של אסלאם, הנקרא "סינתזה טורקית אסלאמית", שנועד לסכל את השפעתם של זרמים אסלאמיים שאינם בשליטת המדינה ולסייע בפרויקט ההאחדה הלאומי.⁵² בעוד לאסלאם יש תפקיד האחדה חשוב,

42 Agai, לעיל ה"ש 39, בעמ' 151.

43 Ümit Cizre Sakallioğlu, *Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey*, 28 INT'L J. MIDDLE E. STUD. 231, 236 (1996); UMUT AZAK, ISLAM AND SECULARISM IN TURKEY: KEMALISM, RELIGION AND THE NATION STATE 12 (2010).

44 Diren Çakmak, *Pro-Islamic Public Education in Turkey: The Imam-Hatip Schools*, 45 MIDDLE E. STUD. 825, 829 (2009).

45 Agai, לעיל ה"ש 39, בעמ' 152.

46 שם, בעמ' 152–153; Çakmak, לעיל ה"ש 44, בעמ' 833.

47 CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF TURKEY, Nov. 7, 1982, art. 24 (להלן: החוקה הטורקית).

48 שם.

49 Agai, לעיל ה"ש 39, בעמ' 153–154.

50 AZAK, לעיל ה"ש 43, בעמ' 12.

51 ס' 136 לחוקה הטורקית.

52 Agai, לעיל ה"ש 39, בעמ' 152–153 ו-156.

שהוא ממלאו באמצעות יצירה ושימור של הזהות הלאומית הטורקית, אין שימוש בדיני מעמד אישי אסלאמיים כדי לשמר גבולות בין מוסלמים לבין מי שאינם מוסלמים, ונישואים אזרחיים הם הדרך החוקית היחידה להתחתן בטורקיה.⁵³ העובדה שהאסלאם אינו נקרא למלא תפקיד שמירת סף קשורה ללא ספק לכך ש-98% מהטורקים הם מוסלמים.

פרק ג: יחסי דת ומדינה וזהות לאומית בישראל

1. יחסי דת ומדינה בישראל

ישראל מוגדרת בחוקי היסוד שלה כ"מדינה יהודית ודמוקרטית". הגדרה זו עוגנה בשני חוקי היסוד העוסקים בזכויות אדם – חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק-יסוד: חופש העיסוק.⁵⁴ ניתן לייחס את מקורות ההגדרה להכרזת העצמאות, הקובעת כי ישראל תהיה "מדינה יהודית" אך בה בעת תבטיח שוויון מלא בזכויות חברתיות ופוליטיות לכל תושביה, ללא הבדל דת, גזע או מין, וכן תבטיח חופש דת, מצפון, שפה, חינוך ותרבות.⁵⁵ חשוב לציין כי קיים ויכוח מתמשך, אשר טרם הוכרע, בקשר למשמעות המדויקת של הגדרת ישראל כ"מדינה יהודית" בחוקי היסוד. יש הגוזרים מהגדרת ישראל כ"מדינה יהודית" את מיסוד הדת היהודית במדינה באמצעות חוקי היסוד, בעוד אחרים טוענים כי המונח "מדינה יהודית" מבטא רק את צביונה של ישראל כביתו של העם היהודי, שבו היהודים מממשים את זכותם להגדרה עצמית.⁵⁶ התמשכותו של ויכוח זה מהווה כשלעצמה הוכחה לקווים המטושטשים בין זהות לאומית יהודית לבין הדת היהודית בישראל. הוכחה נוספת לטשטוש האמור ניתן למצוא בסעיף 1(ב) לחוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, שבו נקבע כי "מדינת ישראל היא מדינת

53 ס' 174.4 לחוקה הטורקית. יצוין כי בסוף 2017 עבר חוק המאפשר גם למופתים להשיא בנישואים אזרחיים על פי החוק האזרחי. החוק שנוי במחלוקת, ויש הטוענים כי הוא נוגד את הסעיף האמור בחוקה. Umut Uras, Turkey: Religious officials to Perform Civil Marriages, AL JAZEERA (Oct. 19, 2017) www.aljazeera.com/news/2017/10/turkey-religion-officials-perform-civil-marriages-171019132948431.html

54 ס' 1א לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו; ס' 2 לחוק-יסוד: חופש העיסוק. הגדרה דומה מופיעה גם בס' 7א לחוק-יסוד: הכנסת.

55 הכרזה על הקמת מדינת ישראל, ע"ר התש"ח 1.

56 ראו אביגדור לבונטין "יהודית ודמוקרטית" – הרהורים אישיים "עיוני משפט" יט 521 (1995), המציג התנגדות לתפיסה הרואה את המונח "מדינה יהודית" בחוקי היסוד ככולל הפניה לדת היהודית; מנחם אלון "דרך חוק בחוקה: ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית לאור חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" עיוני משפט יז 659 (1993), הדוגל בתפיסה הגוזרת מהגדרת המדינה כיהודית חובה לפנות אל מקורות המשפט העברי בפרשנות החוק.

הלאום של העם היהודי, שבה הוא מממש את זכותו הטבעית, התרבותית, הדתית וההיסטורית להגדרה עצמית".

הגדרתה של מדינת ישראל כ"מדינה יהודית" נחקקה בחוקי היסוד רק בשנות התשעים של המאה הקודמת. אולם הדת היהודית בנוסחה האורתודוקסית, המיוצגת בישראל הן על ידי הציונות הדתית והן על ידי הקהילה החרדית, מוסדה במדינה מראשית דרכה, בשנת 1948, באמצעות חוקים המעניקים בכמה תחומים מעמד חוקי וסמכויות אכיפה לרשויות מדינה דתיות המנוהלות על ידי היהדות האורתודוקסית. התחום החשוב ביותר שנמסר לשליטה בלעדית של הממסד הדתי הוא דיני המעמד האישי.⁵⁷ לצידו יש כמה תחומים נוספים שבהם המדינה נותנת מעמד מועדף ליהדות האורתודוקסית, באמצעות חוקים והחלטות אדמיניסטרטיביות אשר מעניקים לה סמכויות מדינתיות וכסף. כך, למשל, נוסדה הרבנות הראשית, המצויה בשליטתה המלאה של היהדות האורתודוקסית.⁵⁸ הרבנות הראשית היא מוסד מדינתי רב עוצמה אשר נהנה מתקציבים גדולים ושולט בשירותי הדת שהמדינה נותנת לאוכלוסייה היהודית.⁵⁹ עם המוסדות הממלכתיים והעירוניים שהוקמו על ידי המדינה וממומנים על ידיה, ואשר כפופים לסמכות הדתית של הרבנות הראשית, נמנים בתי הדין הרבניים, העוסקים בענייני נישואים וגירושים של יהודים בישראל; המועצות הדתיות האזוריות, המספקות שירותי דת ליהודים על בסיס אזורי, כגון קבורה (בתי הקברות הציבוריים בישראל הם דתיים ברובם), בתי כנסת וכשרות; ובתי הדין המיוחדים לגיור, העוסקים בגיורים.⁶⁰ מיסוד הדת מתבטא גם בקיומם של דברי חקיקה המטילים איסורים וחיובים מטעמי דת, כגון איסור תחבורה ציבורית, מסחר ועבודה בשבת.⁶¹ בהעדר הסדר חוקתי להפרדה בין דת למדינה, אין איסור המונע פוליטיקאים מלערב שיקולי דת בחקיקה ו/או בפעולות המנהל, כל עוד קיימת לכך הסמכה מפורשת בחוק. חלק מפעולות אלה אומנם כפופות למגבלות מסוימות הנובעות מחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו ומחוק-יסוד: חופש העיסוק, אולם לגבי רבות אחרות אין מגבלות כאלה. בפועל פוליטיקאים דתיים מכניסים שיקולים דתיים לרבות מפעולותיהם, ובאמצעות כוחם הפוליטי הניכר אף

57 ס' 1-2 לחוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושים).

58 חוק הרבנות הראשית לישראל.

59 חוק שירותי הדת היהודיים [נוסח משולב].

60 סמכויותיהן של הקהילות הדתיות השונות על חבריהן נקבעה בחקיקה כבר בתקופת המנדט, בס' 151(1) לדבר המלך במועצה על ארץ-ישראל, 1922 עד 1947 (להלן: דבר המלך במועצתו). לאחר הקמת המדינה נעשה מיסוד הדת היהודית באמצעות חקיקה מדינתית מפורטת, בעוד שמיסודן של קהילות אחרות המשיך בחלקו להיעשות באמצעות חקיקה מנדטורית. לדוגמה, הסמכויות המפורטות של בתי הדין השרעיים מצויות עדיין בס' 52 לדבר המלך במועצתו.

61 ס' 71(א7) לפקודת התעבורה [נוסח חדש], התשכ"א-1961; תק' 386 לתקנות התעבורה, התשכ"א-1961; ס' 9 ו-9א לחוק שעות עבודה ומנוחה, התשי"א-1951.

מצליחים לגייס לשם כך את שותפיהם הקואליציוניים.⁶² כפי שיפורט בהמשך, מצב דברים זה חותר תחת שני התפקידים שהדת אמורה למלא בהקשר של הזהות הלאומית.

2. תפקיד שומר הסף של הדין האישי הדתי

ההיבט החשוב ביותר של מיסודה החלקי של היהדות האורתודוקסית במדינה הוא שכל היהודים בישראל כפופים לדין האישי היהודי-האורתודוקסי. בני קהילות דתיות מוכרות אחרות, כגון מוסלמים ונוצרים למיניהם, כפופים גם הם לדין אישי דתי בהתאם לדתם.⁶³ השיטה הנוכחית של דינים אישיים היא המשך של שיטת המילט העות'מאנית, המבוססת על העיקרון של שלטון קהילתי עצמאי, המעניק לכל קהילה דתית שליטה מלאה במעמדו האישי של כל אחד מחבריה, ללא התחשבות בשאלת רצונה של המוכפפת לציית לכללי הדת, ואף ללא התחשבות בשאלה אם היא רואה את עצמה כחברת הקהילה.⁶⁴ מצב דברים זה נמשך תחת המנדט הבריטי, ומאוחר יותר אומץ על ידי מדינת ישראל, אשר עד עצם היום הזה אינה מכירה בנישואים אזרחיים. החוק הישראלי, המכיר רק בנישואים דתיים המנוהלים על ידי בית דין דתי של קהילה דתית מוכרת, מונע בדרך זו מאנשים המשתייכים לדתות שונות את האפשרות להינשא בישראל.⁶⁵ אחת הסיבות העיקריות להחלטת המחוקק הישראלי לאמץ חקיקה זו הייתה רצונו למנוע נישואים בין־דתיים אשר ידללו את הקהילה היהודית, יטשטשו את הגבולות בין הרוב היהודי למיעוט הערבי (המוסלמי והנוצרי) ויאיימו על הזהות הלאומית היהודית.⁶⁶ כך, בדיון בהצעת חוק נישואין וגירושין (שיפוט בתי דין רבניים), התשי"ג-1953, הסביר סגן השר לענייני דתות, זרח ורהפטיג, כי אחת המטרות של מתן הכרה משפטית לנישואים דתיים בלבד היא להוציא מכלל אפשרות נישואים בין־דתיים, העלולים לגרום להמרת דתם של יהודים לדתות אחרות.⁶⁷ באופן דומה, כאשר נודע כי בתי הדין השרעיים המוסלמיים בישראל מוכנים לחתן גברים מוסלמים עם נשים יהודיות, הורה משרד הדתות לבתי הדין השרעיים להימנע מלערוך נישואים כאלה.⁶⁸

62 כך, למשל, בנושא הפעלת תחבורה ציבורית בשבת. ראו הדי כהן "תשכחו מתחבורה ציבורית בשבת: סטטוס־קוו בנושאי דת ומדינה" **גלובס** 19.6.2016 www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001133032.

63 Gila Stopler, *Women as the Bearers of the Nation: Between Liberal and Ethnic Citizenship*, in DEMOCRATIC CITIZENSHIP AND WAR 164, 170 (Yoav Peled et al. eds., 2011).

64 ס' 51 לדבר המלך במועצתו; חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין).

65 Stopler, לעיל ה"ש 63.

66 שם.

67 צבי טריגר "יש מדינה לאהבה: נישואין וגירושין בין יהודים במדינת־ישראל" **משפטים על אהבה** 199, 173 (ארנה בן־נפתלי וחנה נוה עורכות, 2005).

68 פנחס שיפמן **כדת או כדין: חלופות נישואין וגירושין בישראל – שינוי חינוכי ואפשרי** 27, ה"ש 16 (האגודה לזכויות האזרח בישראל, נעמה כרמי עורכת, 2001).

האם השימוש בדין האישי היהודי האורתודוקסי כשומר סף ללאום היהודי השיג את מטרתו? מחד גיסא, מספר הנישואים המעורבים בישראל – בעיקר בין יהודים לבין ערבים מוסלמים או נוצרים – הוא נמוך. בניגוד למצב בגולה, שם שיעור היהודים הנישואים עם בני דת אחרת הוא גבוה במקומות רבים, שיעור הנישואים הבין-דתיים של היהודים בישראל הוא פחות מ-69.5% סביר להניח כי העדר נישואים אזרחיים בישראל תרם לצמצום הנישואים הבין-דתיים. עם זאת, חשוב לציין כי החוק הישראלי מכיר בנישואים אזרחיים שנערכו בחוץ לארץ, ואף שכ-15% מהזוגות הישראליים נישאים בחוץ לארץ, מספר הנישואים הבין-דתיים נותר קטן.⁶⁹ עצם העובדה שכ-15% מהזוגות נמנעים מנישואים דתיים בישראל ומתחתנים בחוץ לארץ היא הוכחה בפני עצמה שהשימוש בדין האישי היהודי האורתודוקסי כשומר הסף של הלאום היהודי בישראל הוא הצלחה חלקית בלבד. גם סקרי דעת קהל מצביעים על כך שקיימת התנגדות נרחבת בציבור לכפיית נישואים דתיים אורתודוקסיים. כך, מסקר שנערך בקיץ 2017 עולה כי 67% מהציבור היהודי בישראל תומכים בכך שהמדינה תכיר בכל סוגי הנישואים, וכי 50% מהיהודים בישראל היו בוחרים להינשא בעצמם בנישואים לא אורתודוקסיים בגבולות המדינה אילו היה הדבר אפשרי.⁷¹

הצלחה מוגבלת זו של דיני המעמד האישי האורתודוקסיים כשומרי הסף נובעת מכך שכפייתם על כלל האוכלוסייה היהודית מהווה הפרה ברורה של מגוון זכויות אדם. פגיעה אחת היא הפגיעה בזכות לחופש המצפון והאמונה של כל מי שאינם חפצים להתחתן בטקס דתי אורתודוקסי. יהודים רבים אינם דתיים ואינם מעוניינים להינשא בטקס דתי כלל. נוסף על כך, ביהדות קיימים זרמים נוספים, כגון היהדות הרפורמית והיהדות הקונסרוטיבית, שחבריהם מבקשים להינשא בטקסים הנערכים על ידי הרבנים שלהם ועל פי מסורתם. מאחר שהחוק הישראלי מעניק את הסמכות להשיא זוגות יהודיים רק לרבנים אורתודוקסים – דתיים-לאומיים או חרדים – וגם זאת רק בכפוף לאישורה ולהכרתה של הרבנות הראשית, מכל אלה הרוצים להתחתן בטקס רפורמי או קונסרוטיבי נשללת זכות זו, והמדינה אינה מכירה בנישואיהם. יתרה מזו, אף שהחוק הגורף להינשא בנישואים דתיים מפר את זכויותיהם של נשים וגברים כאחד, השפעתו חמורה במיוחד על זכויותיהן של נשים. זאת, מכיוון שדיני המעמד האישי היהודיים-האורתודוקסיים, כפי שהם מיושמים על ידי בתי הדין הרבניים, הם פטריארכליים, ונותנים עדיפות ברורה לגברים על נשים ברוב העניינים הנוגעים ביחסי הנישואים,

69 צבי טריגר "אהבה ודעה קדומה: על הפרדוקסליות של תופעת הנישואין הבין-דתיים בישראל" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 733, 753-754 (דפנה ברק-ארוז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוגץ' עורכות, 2007).

70 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה **לקט נתונים לרגל ט"ו באב תשע"ז-2017** (2017) www.cbs.gov.il/he/mediarelease/Pages/2017/%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A8%D7%92%D7%9C-%D7%98%D7%95-%D7%91%D7%90%D7%91-%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%96-2017.aspx.

71 עמותת חדו"ש "67% מהציבור תומכים בחופש בחירה בנישואין" **מפת חופש הנישואין בעולם** 71, 6.8.2017. marriage.hiddush.org.il/surveys/2185

ובמיוחד בתהליך פירוק הנישואים.⁷² יתר על כן, למעמדן הנחות של נשים במסגרת הנישואים יש השפעות מרחיקות לכת על יכולתן להשיג שוויון בכל תחומי החיים.⁷³ אומנם נעשה ניסיון חלקי לשפר את המצב ולצמצם את ההפליה נגד נשים בדיני המעמד האישי, באמצעות הקמת בתי משפט אזרחיים למשפחה בעלי סמכות שיפוט מקבילה לזו של בתי הדין הדתיים בעניינים שאינם נוגעים ישירות בנישואים ובגירושים, אולם ניסיון זה אין בכוחו להחליש את סמכותם הייחודית של בתי הדין הרבניים על הנישואים והגירושים עצמם.⁷⁴

הפקדת הממסד הדתי האורתודוקסי כשומר הסף של הלאום היהודי וכפייתו על האוכלוסייה גורמות לכך שיהודים רבים בוחרים לא להתחתן בישראל, ואף מותחים ביקורת על הפרות זכויות האדם במדינה הנובעות מיצירתו ומשימורו של המונופול האורתודוקסי ומהפקדתו בידי ממסד דתי נוקשה ושמרן. אולם תוצאה בעייתית לא פחות של הפקדת תפקיד שומר הסף של הלאום היהודי בידי ממסד דתי אורתודוקסי שמרן ונוקשה היא שהאפשרות להינשא בישראל ולהשתלב כראוי בחברה נמנעת מאנשים רבים שלמדינה יש אינטרס חשוב בשילובם. במהלך שנות התשעים של המאה הקודמת הגיעו לישראל מברית המועצות לשעבר, בעידודה ובסיועה הפעיל של המדינה ועל בסיס הוראות חוק השבות, מאות אלפי יהודים ואנשים עם שורשים יהודיים.⁷⁵ מאז נקטה המדינה צעדים רבים כדי לשלב עולים אלה בקהילה היהודית ובעם היהודי, אך בניגוד לכוונות המדינה, שליטתו של הממסד הדתי האורתודוקסי בנישואי יהודים בישראל מונעת מרבים מן העולים הללו את האפשרות להינשא ליהודים אחרים, ואפילו זה לזה, וכך מונעת את השתלבותם המלאה בקהילה.⁷⁶ בכואם להירשם לנישואים, רבים מן העולים הללו, אשר בעיני מוסדות המדינה האזרחיים הם יהודים לכל דבר, נחשפים לבדיקות ארוכות ומשפילות של יהדותם. במהלך הבדיקות – הנעשות לעיתים באמצעות גורמים פרטיים, בניגוד לחוק ולנהלים – הנבדקים נדרשים להביא מסמכים והוכחות מאירועים שאירעו לפני עשרות בשנים במדינות זרות, ואם אין הם מצליחים לספק הוכחות לשביעות רצונם של פקידי הרבנות, קובעים הללו כי הנבדקים אינם יהודים ולכן לא יוכלו להינשא.⁷⁷

72 פרנסס רדאי "על השוויון" מעמד האישה בחברה ובמשפט 19, 26 (פרנסס רדאי, כרמל שלו ומיכל ליבן-קובי עורכות, 1995); RUTH HALPERIN-KADDARI, WOMEN IN ISRAEL: A STATE OF THEIR OWN 233–239 (2004).

73 רדאי, שם, בעמ' 26–27; HALPERIN-KADDARI, שם, בעמ' 239–240.

74 HALPERIN-KADDARI, שם, בעמ' 228–229 ו-233–235.

75 חוק השבות, התש"י-1950.

76 יאיר שלג יהודים שלא כהלכה: על סוגיית העולים הלא-יהודים בישראל 43–44 (נייר עמדה 51, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2004).

77 ראו, למשל, מכון עתים הזכות ליהדות: סוגיות מרכזיות העומדות לפתחה של הרבנות הראשית 7–5 (2013) 7–5; www.itim.org.il/wp-content/uploads/2013/09/report_rabbinat_july_2013.pdf; מבקר המדינה "רישום נישואין במועצות הדתיות" דוח שנתי 163 – לשנת 2012 ולחשבונית שנת הכספים 2011, 197, 217–220 (2012).

בשל הקשר החזק שבין הדת היהודית לבין הזהות הלאומית היהודית, שמה לה המדינה למטרה לסייע בגיורם של אותם עולים מברית המועצות לשעבר אשר למרות מוצאם היהודי לא נחשבו בני הדת היהודית (מכיוון שהם לא נולדו לאם יהודייה), אם הם חפצים בכך. מאחר שתהליך הגיור היהודי האורתודוקסי בישראל ממושך ומסובך, ניסתה המדינה להקל אותו באמצעות הקמת בתי דין מיוחדים לגיור, מתוך ציפייה שהרבנים האורתודוקסים שהופקדו על ניהולם יגלו מחויבות למטרה הלאומית של סיוע לעולים החדשים המבקשים להתגייר. ברם, בתי הדין הללו היו לעזר מועט מאוד למבקשי הגיור. הם בחרו להיצמד לפירוש הקפדני ביותר של דרישות הגיור האורתודוקסי, עיכבו את סיום תהליך הגיור, ובפרט דחו מועמדים רבים לגיור על בסיס כשלונם לכאורה להתחייב התחייבות כנה לקיום מלא של מצוות הדת לאחר השלמת תהליך הגיור.⁷⁸ יש פנים לכאן ולכאן בשאלה אם בתי הדין הדתיים אמורים להיות חופשיים ליישם את החוק הדתי על פי הבנתם, אולם חשוב לציין שני דברים בהקשר זה. ראשית, פרשנות נוקשה זו לדרישות הגיור בזרם היהודי האורתודוקסי אינה הפרשנות הבלעדית, וקיימים פוסקים לא מעטים הנוקטים עמדה נוגדת שלפיה הצהרת כוונות לקיים מצוות דתיות יהודיות הינה מספקת.⁷⁹ שנית, ואולי חשוב יותר לענייננו, כשלונם של בתי דין דתיים אלה, אשר מוננו במיוחד על ידי הממשלה כדי למלא אחר מדיניותה ולסייע לעולים להתגייר ולהשתלב באומה היהודית, הוא דוגמה מובהקת לאופיו הפרדוקסלי של הניסיון להשתמש בממסד הדתי כשומר סף, שתוצאתו היא שהשומר בכניסה למועדון (בתי הדין הדתיים) מונע את הכניסה אליו (אל הלאום היהודי) ממי שבעליו (המדינה) חפצים מאוד בכניסתו.

יתר על כן, הפרדוקס אינו נעצר כאן. בחלק מהמקרים שבהם מילאו בכל זאת בתי הדין המיוחדים לגיור את תפקידם וגיירו את הפונים, סירבו בתי הדין הרבניים להכיר בגיורים הללו, וזאת על אף העובדה שבתי הדין המיוחדים לגיור הם האורגנים הרשמיים של המדינה הממונים על הגיור לפי חוק. כך, בתי הדין הרבניים, המצויים ברובם בשליטתם של רבנים חרדים ואשר מחזיקים בסמכות השיפוטית הבלעדית בענייני נישואים וגיורשים, החליטו לפני שנים מספר כי לתהליכי הגיור שנערכו על ידי בתי הדין המיוחדים לגיור אין תוקף דתי, והצהירו עליהם כבטלים בדיעבד. אומנם אין בכך כדי להשפיע על תקפותם של הגיורים הללו בעיני הרשויות האזרחיות של המדינה, אולם יש לכך השלכות גורליות בכל התחומים הנשלטים על ידי הדין הדתי, ובמיוחד ביחס למעמד נישואיהם של המגוירים ולמעמד ילדיהם. הצהרת בית הדין הרבני כי גיורים אלה מבוטלים רטרואקטיבית מובילה לביטול רטרואקטיבי של נישואי המגוירים לבני זוגם היהודים (שכן על פי דיני המעמד האישי הדתיים, יהודי אינו יכול להתחתן עם מי שאינו יהודי). יתרה מזו, במקרים שבהם הוכרז גיורן של נשים כבטל, בוטלה גם ההכרה ביהדותם של ילדיהן שנולדו לאחר הגיור (שכן לנוכח הביטול בדיעבד של הגיור, לא

78 ידידיה צ' שטרן, שאול פרבר ואלעד קפלן **הצעה לחוק גיור ממלכתי** 13 (עתים והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014).

79 אריה אדרעי "ואין אחריותם עלינו?" – עוד לפולמוס הגיור" **אקדמות** כד 178, 180–181 (התש"ע).

הייתה האם יהודייה בעת הולדתם). בעקבות מקרים כאלה הגישו שתי נשים עתירות לבג"ץ (שאוחדו) נגד בתי הדין הרבניים.⁸⁰ לאחר פנייתן של הנשים לבית המשפט העליון, שקלו בתי הדין הרבניים מחדש את המקרה האישי של כל אחת משתייהן, והחליטו כי גיוון אינו בטל. בהסתמכו על שינוי עמדה זה של בית המשפט הרבני, דחה בית המשפט העליון את בקשת העותרים להוציא צו המצהיר כי אין לבתי הדין הרבניים הסמכות לפקפק בגיורו של המגויר.⁸¹ סירובו של בית המשפט לצאת בהכרזה כזו הוא מצער, מאחר שבכך הוא הותיר בידי דייני בית הדין הרבני את הסמכות לפעול על פי שיקול דעתם ולהמשיך להצהיר על ביטולי גיור רטרואקטיביים גם בעתיד, תוך הפרת זכויות היסוד של המתגיירים ופגיעה במאמצי המדינה להקל את תהליך הגיור.

יודגש שוב כי גיורים אלה, שבתי הדין הרבניים מטילים בהם ספק, הינם גיורים אורתודוקסיים, ולא גיורים רפורמיים או קונסרוטיביים. אף שבתי הדין הרבניים מציגים את התנגדותם לגיורים הללו כהתנגדות דתית-הלכתית, קשה להשתחרר מהתחושה שהתנגדותם נובעת מרצונם לשמר את מעמדם הבלעדי כשומרי סף. חיזוק לתחושה זו מצוי בכך שהמסד הדתי האורתודוקסי בישראל פוסל גם גיורים שנעשו על ידי מקביליו האורתודוקסיים בעולם, ואינו מקבל את הצהרותיהם לגבי כשירות לנישואים של בני קהילתם. רק לאחר מאבק פרסמה הרבנות את "הרשימה השחורה" שיצרה, המונה רבנים אורתודוקסים של קהילות אורתודוקסיות מוכרות בחוץ לארץ אשר גיוריהם והצהרותיהם לגבי רישום נישואים אינם מוכרים על ידיה ועל ידי בתי הדין הרבניים בישראל.⁸² אי-הכרה זו לא רק פוגעת ביחסיה של מדינת ישראל עם יהודי התפוצות, הנחשבים בעיני המדינה חלק בלתי נפרד מהאומה היהודית, אלא גם מונעת בפועל מיהודים בני קהילות הללו שעלו לארץ את האפשרות להינשא לבחירי ליבם בישראל, ואם הם גיורו על ידי רב קהילה – אפילו את האפשרות להיחשב יהודים על ידי הרבנות.⁸³ עדות נוספת למאבקם של בתי הדין הרבניים לשמר את מעמדם כשומרי סף ניתן למצוא בהתנגדות שהביעה המדינה להכרה בגיורים חרדיים פרטיים, שנדחתה בבג"ץ.⁸⁴ המדינה נימקה את התנגדותה בחשש שגיור פרטי יאפשר ניצול לרעה של הליך הגיור לשם קבלת מעמד והטבות בארץ מכווח חוק השבות, ולכן, לגישה, יש לאפשר רק גיורים ממלכתיים. בית המשפט דחה טענה זו, וקבע כי מבחן הקהילה המוכרת, המחייב שהגיור ייערך בקהילה

80 בג"ץ 5079/08 פלוגית נ' שרמן (פורסם באר"ש, 25.4.2012).

81 שם.

82 "הרבנות הראשית סירבה להכיר ברבע מרבני חו"ל שפנו לאישורה – כך נחשף היום בוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות" ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות 19.2.2018 m.knesset.gov.il/Activity/ ; קובי נחשוני "מסמך פנימי חושף: עשרות רבנים ליברליים ברשימה השחורה" *ynet* 28.5.2018 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5272898,00.html.

83 אלעד קפלן, אסתר ביסור ונעמה סרי-לוי מתווה 'עתים' להכרה באישורי יהדות מקהילות בארה"ב לשם רישום לנישואין בישראל (2014) www.itim.org.il/wp-content/uploads/2014/06/report-rabbis-abroad_3.pdf.

84 בג"ץ 7625/06 רגזיבה נ' משרד הפנים (פורסם באר"ש, 31.3.2016).

יהודית מוכרת בחוץ לארץ כדי שתוקפו יוכר בארץ, יחול גם על גיורים פרטיים בישראל, ויספק את ההגנה הדרושה מפני ניצול לרעה של ההליך. דומה כי התנגדותה של המדינה נבעה מהתנגדותן של המפלגות הדתיות לדילול שליטתן במערך הגיור, שבו הן שולטות באמצעות שליטתן ברבנות, שהרי גיור פרטי חרדי הוא מחמיר לא פחות מבחינה דתית מהגיור האורתודוקסי במערך הגיור הממלכתי. אכן, זמן קצר לאחר הפסיקה, ולאחר לחץ פוליטי כבד מצד המפלגות הדתיות, עברה בוועדת השרים לענייני חקיקה הצעת חוק שנועדה למנוע הכרה בגיור פרטי בישראל.⁸⁵ מעבר ההצעה התקבל בכיכורה על ידי נציגי העולים מברית המועצות לשעבר ונציגי התנועות הרפורמית והקונסרוטיבית, שטענו כי מטרת החוק המוצע היא למנוע את הקלת תנאי הגיור ולחסום את דרכם של מתגיירים פוטנציאליים.⁸⁶

לסיכום נקודה זו, נראה כי מנקודת מבטה של המדינה, השימוש בממסד הדתי האורתודוקסי כשומר הסף של הלאום היהודי הוביל לתוצאות הפוכות מהמצופה. בעוד שמטרת השימוש בממסד הדתי הייתה לאפשר למדינה לקבוע את תנאי ההצטרפות ללאום היהודי בהתאם לצרכיה, בפועל הממסד הדתי פועל לא אחת נגד האינטרס של המדינה, וקובע את תנאי ההצטרפות ללאום היהודי בהתאם להשקפותיו ולכוחו הפוליטי.

ראוי לציין כי גם חוק השבות עצמו יכול להיחשב דוגמה לשימוש בדת היהודית לצורכי שמירת הסף של הלאום היהודי, שכן החוק מגדיר את הזכאים בהתאם ליהדותם, ומעניק את זכות העלייה לארץ ליהודים בלבד. אולם בניגוד לדיני המעמד האישי, שהינם דינים דתיים שישומום הופקד בידי ממסד דתי אורתודוקסי, הנותן להם פרשנות אורתודוקסית מחמירה, חוק השבות – שהינו חוק אזרחי, העושה שימוש חלקי בלבד בהגדרה הדתית של "מיהו יהודי" – מעולם לא הופקד בידי הממסד הדתי. פרשנותו של החוק הופקדה בידי בית המשפט העליון, אשר דחה את הפרשנות האורתודוקסית שהוצעה לו וקבע כי בתנאים מסוימים יש להכיר גם בגיורים קונסרוטיביים ורפורמיים כגיורים לצורך חוק השבות.⁸⁷ פער זה, שבין הגדרת "מיהו יהודי" על פי חוק השבות האזרחי לבין ההגדרה המקבילה על פי ההלכה הדתית, הוא ההסבר לכך שמספר רב של עולים חדשים, שהגיעו לישראל בעידוד המדינה וביוזמתה, מנועים מלהינשא בתוך גבולותיה.⁸⁸

85 יהונתן ליס "השרים אישרו את החוק המונע גיורים פרטיים; ישראל ביתנו הגישה ערר" **הארץ** 25.6.2017 www.haaretz.co.il/news/politi/premium-1.4196430; תזכיר חוק גיור ממלכתי בישראל, התשע"ז-2017.

86 ליס, שם.

87 ראו בג"ץ 1031/93 **פסרו (גולדשטיין) נ' שר הפנים**, פ"ד מט(4) 661 (1995); בג"ץ 5070/95 **נעמת – תנועת נשים עובדות ומתנדבות נ' שר הפנים**, פ"ד נו(2) 721 (2002); בג"ץ 2597/99 **רודריגז טושביים נ' שר הפנים**, פ"ד נט(6) 721 (2005).

88 Alexander Yakobson, *Joining the Jewish People: Non-Jewish Immigrants from the Former USSR, Israeli Identity and Jewish Peoplehood*, 43 *ISR. L. REV.* 218, 219–220, 235–236 (2010).

3. מיסוד הדת ותפקיד האחדות

התנועה הציונית, שנאבקה למען הקמתה של מדינת ישראל, הייתה תנועה לאומית חילונית בהנהגת יהודים חילונים מזרח-אירופים, אשר התנגדו בחריפות למנהיגות הדתית המסורתית של הקהילות היהודיות במזרח אירופה. שאיפתם הייתה להקים מדינה יהודית חילונית ומודרנית בארץ ישראל.⁸⁹ אולם אף על פי כן החליטו ראשי התנועה הציונית, שנהפכו לימים למנהיגי המדינה החדשה, למסד באופן חלקי את הדת היהודית האורתודוקסית במדינה. אחד ההסברים ההיסטוריים להחלטה זו הוא הצורך של המנהיגים הציונים לקבל את תמיכתן של הסיעות הדתיות האורתודוקסיות במאבק להקמת המדינה. לשם הבטחת תמיכה זו, הגיעו מנהיגי הציונות החילונית להסכמה הידועה עם הסיעות האורתודוקסיות בדבר "הסטטוס קוו". הסכמה זו טוותה במונחים כלליים את מה שנהפך מאוחר יותר לקווי היסוד של מיסודה החלקי של הדת היהודית האורתודוקסית במדינה החדשה.⁹⁰

הסבר נוסף למיסודה החלקי של היהדות האורתודוקסית היה הצורך של המשטר הציוני החילוני לחזק את הלגיטימיות של מדינת הלאום היהודית בעיני אזרחיה היהודים ויהודי התפוצות, אשר נחשבו אזרחים עתידיים פוטנציאליים, באמצעות שמירה על הקשר עם העבר היהודי.⁹¹ כך, מנהיגים לאומיים חילונים, ובמיוחד ראש התנועה הציונית וראש ממשלת ישראל הראשון דוד בן-גוריון, החליטו להשתמש בדת היהודית האורתודוקסית כגורם מאחד ומעניק לגיטימיות. הם האמינו כי בבוא העת, לאחר קום המדינה, ייעלם בהדרגה היסוד הדתי של היהדות, ששימש בתחילה בסיס ליצירתו של היסוד הלאומי של היהדות, ולאומיות יהודית מובהקת תתפוס את מקומו.⁹² השערה זו הייתה קשורה באופן הדוק להנחה שהיהדות האורתודוקסית מצויה בתהליך הדרגתי של התפוררות, כתוצר בלתי נמנע של המודרניזציה, ועל כן לא ייגרם כל נזק בהיענות לדרישותיהם של המנהיגים הדתיים האורתודוקסים.⁹³

אולם בניגוד לציפיותיו של בן-גוריון, לא זו בלבד שהיהדות האורתודוקסית לא נעלמה, אלא שבעזרת המימון הנדיב של המדינה, השליטה שהיא העניקה לה בממסד הדתי והאפשרות שניתנה לה לצבור כוח פוליטי הולך וגדל, חוותה היהדות האורתודוקסית – ובעיקר הפלג החרדי בה – תחייה והתרחבות חסרות תקדים בישראל.⁹⁴ יתר על כן, קיומו של ממסד דתי נרחב בישראל, הנשלט באופן בלעדי

89 שפירא, לעיל ה"ש 2, בעמ' 663–665.

90 מנחם פרידמן "ואלה תולדות הסטטוס-קוו: דת ומדינה בישראל" **המעבר מיישוב למדינה 1947–1949: רציפות ותמורות** 47 (ורדה פילובסקי עורכת, 1990).

91 שפירא, לעיל ה"ש 2.

92 צבי צמרת "מדינה יהודית – כן; מדינה קלריקלית – לא; ראשי מפא"י ויחסם לדת ולדתיים" **שני עברי הגשר – דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל** 175, 177, 197–198 (מרדכי בר-און וצבי צמרת עורכים, 2002).

93 שם, בעמ' 198.

94 GERSHOM GORENBERG, *THE UNMAKING OF ISRAEL* 91–165 (2011).

ומתמשך על ידי היהדות האורתודוקסית והחרדית, לא רק שלא קידם אחדות לאומית יהודית, אלא היווה את הגורם המרכזי להעמקת השסע בחברה הישראלית-היהודית, הנודע כיום כשסע הדתי-חילוני.⁹⁵ בשנים האחרונות ההקצנה ההולכת וגוברת של השולטים בממסד הדתי, ובמיוחד של החרדים, ערערה באופן חסר תקדים את האחדות הלאומית היהודית בתוך ישראל וכן את מערכות היחסים בין ישראל לבין רבים מיהודי התפוצות, במיוחד אלה המשתייכים לזרמים הרפורמיים והקונסרווטיביים של היהדות. ניתן להביא דוגמאות רבות למאבקים המעמיקים את השסע הדתי-חילוני, כגון המאבקים סביב היבטים שונים של פעילות בשבת, דוגמת הפעלתה של תחבורה ציבורית בשבת. עם זאת, ברצוני להביא כאן את ההתפתחויות הנוגעות במתווה הכותל כדוגמה להשפעה הקשה שיש למיסוד הדת היהודית האורתודוקסית במדינה ולכוח הרב הניתן ליהדות האורתודוקסית לעצב את היחסים בין דת למדינה בישראל. שאלות בדבר אופן ניהולו של אתר הכותל, הגישה אליו ודרכי התפילה בו שנויות במחלוקת זה שנים רבות. המחלוקת העיקרית, אשר לה נדרשו הן בית המשפט והן הממשלה לא אחת, נסבה סביב הסדרת תפילתן של נשות הכותל כמנהגן ברחבת הכותל, שנתקלה בהתנגדות עזה מצד מנהלת הכותל, שניהלה מופקד בידי הממסד הדתי האורתודוקסי, ומצד מתפללים אורתודוקסים במקום.⁹⁶ לטענת מנהלת הכותל והמתפללים האורתודוקסים, הכותל הינו בבחינת בית כנסת אורתודוקסי, ולמנהלת יש הזכות והחובה לאכוף בו הסדרי תפילה אורתודוקסיים.⁹⁷ במשך שנים רבות נמנעו ממשלות ישראל מליישם את הפתרונות שנקבעו בבית המשפט העליון בנוגע לתפילת נשות הכותל, עד שבשנת 2013, לאחר שנשות הכותל נעצרו ברחבת הכותל בשל נסיון לקיים את תפילתן על פי דרכן, קבע בית המשפט המחוזי כי אין כל עילה למעצרו, וכי בהתאם לפסק דינו של בית המשפט העליון, ולנוכח הימנעות הממשלה מיישום פתרון הולם, יש לאפשר להן להתפלל כדרכן ברחבת הכותל המרכזית ללא הפרעה.⁹⁸ פסיקה זו, שמשמעותה הייתה שאי-אפשר עוד למנוע מנשות הכותל את התפילה ברחבה המרכזית, הובילה לכך שהממשלה החליטה, אולי לראשונה, להתגייס ברצינות למציאת פתרון שיוסכם על כל הצדדים. בעקבות משא ומתן שארך כשלוש שנים הושגה הסכמה על מתווה, שזכה בכינוי "מתווה הכותל", שעל פיו תוקם רחבת תפילה מעורבת לנשים ולגברים באזור קשת רובינסון – הן כדי לאפשר לנשות הכותל להתפלל על פי דרכן והן כדי שרפורמים, קונסרווטיבים וחילונים יוכלו

95 ראו, למשל, לורה זרמבסקי **השסע הדתי-חילוני בעיני המנהיגים ומעצבי דעת הקהל בישראל** 23 (מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2002).

96 פסק הדין האחרון של בית המשפט העליון בעניין זה הוא דנג"ץ 4128/00 **מנכ"ל משרד ראש-הממשלה נ' הופמן**, פ"ד נז(3) 289 (2003) (להלן: **דנג"ץ הופמן**), שבו מתוארת גם השתלשלות העניין בבית המשפט ובממשלה עד אותה עת.

97 זו הייתה עמדת המדינה בעתירותיהן של נשות הכותל נגד הסירוב לאפשר להן להתפלל בכותל כדרכן. בית המשפט העליון דחה עמדה זו כנגד דעותיהם החולקות של השופטים הדתיים (האורתודוקסים). ראו בג"ץ 257/89 **הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי**, פ"ד מח(2) 265 (1994) (להלן: **בג"ץ הופמן**); דנג"ץ **הופמן**, שם.

98 עמ"י (מחוזי י-ם) 23834-04-13 **מדינת ישראל נ' ראס** (פורסם בנבו, 24.4.2013).

לגשת לכותל ולהתפלל בו בהתאם למנהגייהם ולרצונם. כחלק מהמתווה ניתנה לזרמים הרפורמי והקונסרוטיבי אפשרות להיות שותפים בניהול הרחבה השוויונית. ביום 31.1.2016 החליטה הממשלה לאמץ את מתווה הכותל.⁹⁹ אף שראשי הסיעות החרדיות בקואליציה הצביעו נגד ההחלטה, הם הודיעו מראש כי לא ימנעו את קבלתה. אולם זמן קצר לאחר קבלת ההחלטה, בשל לחצים פנימיים, שינו מנהיגי היהדות האורתודוקסית את דעתם. הממסד הדתי האורתודוקסי, ובראשו הרבנות הראשית, הכריז באופן רשמי על התנגדותו למתווה הכותל, תוך הטחת דברים קשים נגד היהדות הרפורמית והקונסרוטיבית. בין היתר קבעה מועצת הרבנות הראשית בהחלטתה:

"עמדתה הבסיסית של מועצת הרבנות הראשית היא כנגד גופים הנקראים 'ליברלים' ו'מתקדמים' שחרטו על דגלם עקירת תורת ישראל ממהותה ויחודיותה. ותוצאות מעשים מדברות בעד עצמם. מי שעוקב אחר ההתבוללות שפשתה בקרב יהודי העולם הקשורים עם גופים אלו, אחרי נישואי התערובת, עקירת כל דבר שבקדושה, רואה בעליל שאין להם כל קשר ליהדות השורשית, יהדות – שהחזיקה את עם ישראל במשך כל שנות קיומו, והרי אין עם ישראל אומה אלא בתורתיה – תורה שבכתב ותורה שבע"פ.

ליתן דריסת רגל במקום הקודש, למי שבמשך שנים עקרו את ציון וירושלים מסידור תפילתם ומצהירים קבל עם ועדה שכל העמים ישראל, אינם רואים ייחודיות בתורת ישראל ואינם מאמינים ביסודות האמונה היהודית שאחד מבסיסה 'זאת התורה לא תהא מוחלפת', זה דבר חמור. על הכנסת דברים זרים למקום המקדש נזדעזעה ארץ ישראל."¹⁰⁰

בעקבות התנגדות החרדים מינה ראש הממשלה את ראש לשכתו כדי למצוא פתרון לקשיים, אך הפתרון לא נמצא. לבסוף, בישיבתה מיום 25.6.2017 החליטה הממשלה, בעקבות לחצן של המפלגות החרדיות, על הקפאת יישומו של מתווה הכותל, תוך הדגשה כי היישום לא יחודש אלא בהחלטת ממשלה נוספת.¹⁰¹ ביטול מתווה הכותל

99 החלטה 1075 של הממשלה ה-34 "אימוץ המלצות הצוות המייעץ לסוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי" (31.1.2016).

100 החלטה 23 של מועצת הרבנות הראשית "פרוטוקול מס' 23 מישיבת מועצת הרבנות הראשית לישראל" (25.2.2016).

101 ברק רביד, אהרן רבינוביץ ויהונתן ליס "בלחץ המפלגות החרדיות: הממשלה נסוגה ממתווה התפילה בכותל" **הארץ** 25.6.2017 www.haaretz.co.il/news/politi/1.4196246. תיאור מפורט של השתלשלות העניינים ניתן לקרוא בעתירה של התנועה הרפורמית, התנועה הקונסרוטיבית ונשות הכותל לבית המשפט העליון לחייב את הממשלה לקיים את החלטתה וליישם את מתווה הכותל: בג"ץ 145/13 **המרכז הרפורמי לדת ומדינה – התנועה ליהדות מתקדמת בישראל נ' ראש ממשלת ישראל** (פורסם בנבו, 19.9.2017) (הודעה מטעם המשיבים המיוצגים על ידי פרקליטות המדינה).

גרר את מדינת ישראל למשבר חסר תקדים עם הזרמים הרפורמי והקונסרוטיבי בארצות הברית, המהווים רוב מוחלט של יהודי ארצות הברית.¹⁰²

4. הסיבות לכישלון

ככל שמיסוד הדת היהודית האורתודוקסית במדינה נועד לאפשר לה למלא תפקיד כשומרת סף וכגורם מאחד, המיסוד הוא כישלון. ניתן כמובן לטעון כי הכישלון נובע כולו מכוחה הפוליטי הרב של היהדות האורתודוקסית בישראל ושל הממסד הדתי שבשליטתה. אולם ברצוני לטעון כי חלק לא מבוטל מכוחו הפוליטי של הממסד האורתודוקסי ומיכולתו לנצלו לשם קידום תפיסת עולם אורתודוקסית מדירה ודכאנית נובע, באופן פרדוקסלי, מהגבלות שמטילים על עצמם מוסדות אזרחיים בעלי מכוונות ליברלית, כגון בתי המשפט, אשר נמנעים, מטעמים ליברליים מוטעים, מלרסן את הממסד הדתי. על אף המיסוד החלקי של הדת במדינה, ישראל רואה את עצמה כמדינה ליברלית המחויבת לעקרונות יסוד ליברליים, כגון חירות ושוויון, ואלה אף מעוגנים בחוקי היסוד ובחקיקה בתחומים שונים. שני עקרונות העומדים במרכז של התפיסה הליברלית בענייני דת ואמונה הם עקרון ההגנה על חופש הדת של המאמין ועל האוטונומיה הדתית של היחיד ושל הקהילה, והעיקרון שלפיו אין זה מקומה של המדינה האזרחית לפרש הלכות דתיות או לקבוע את תוכן, שכן זהו תפקידם של הגורמים הדתיים (עקרון אי-ההתערבות). לעומת זאת, במרכז התפיסה הדתית האורתודוקסית, כפי שהיא מיושמת על ידי הממסד הדתי, עומדת ההנחה שקיימת תפיסה דתית אחת נכונה, המוכתבת על ידי הדיין, הרב או המוסד הנוגע בדבר, וזכותם ואף חובתם של אלה לאכוף אמת דתית זו על כל הכפופים למרותם. האוטונומיה הדתית הכמעט-מוחלטת הניתנת לממסד הדתי האורתודוקסי – אשר ניתנת לו, לטענתי, בשל שילוב של טעמים פוליטיים והצדקות ליברליות מוטעות – היא המאפשרת לו לפרש את הדין הדתי כראות עיניו ולאוכפו על האוכלוסייה כמעט ללא ביקורת, שיפוטית או אחרת.

אם ניטול כדוגמה את חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), סעיף 2 לחוק, הקובע רק כי "נישואין וגירושין של יהודים ייערכו בישראל על פי דין תורה", נותן לבתי הדין חופש מוחלט לקבוע, בהתאם לשיקול דעתם הבלעדי, מהו תוכנו של דין תורה. נוסף על כך, בית המשפט העליון פסק פעמים רבות כי אין בכוונתו להתערב בפרשנות שבית דין דתי מוסמך נותן לדין תורה או לכל דין דתי אחר שבמסגרת סמכותו. כדברי

102 על פי סקר עדכני של מכון PEW האמריקני, 35% מהיהודים האמריקנים מגדירים עצמם רפורמים, 18% קונסרוטיבים, ורק 10% אורתודוקסים. A Portrait of Jewish Americans, PEW RESEARCH CENTER – RELIGION & PUBLIC LIFE (Oct. 1, 2013), www.pewforum.org/2013/10/01/jewish-american-beliefs-attitudes-culture-survey/. על עומק המשבר ניתן לקרוא במכתבו הפתוח של ראש התנועה הרפורמית בארצות הברית, הרב ריק ג'ייקובס, לראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו. Rick Jacobs, *Netanyahu Refuses to Talk to Us. But We American Jews Won't Be Silenced*, HAARETZ (Sept. 24, 2017) www.haaretz.com/opinion/netanyahu-refuses-to-talk-to-us-but-we-american-jews-won-t-be-silenced-1.5452928.

השופט חיים כהן בכג"ץ **בורנובסקי**, "אין בית-המשפט הגבוה לצדק מהרהר אחר בתי-הדין הרבניים לענין דין התורה... כל אשר פוסקים הם, הרי הוא הדין הדתי שלהם, ואין לו לבית-משפט אזרחי להרהר אחר מידותיהם לענין מהותו וטיבו של דין דתי זה"¹⁰³. וכדי להדגיש עד כמה עקרון אי-ההתערבות הוא מוחלט וגורף, מוסיף השופט כהן, תוך הפניה בהסכמה לדברי חכמים, "וכבר מצוים אנו ועומדים מקדמת דנא, שהדיינים אשר יהיו בימים ההם, אפילו מראין בעיניך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין, שמע להם"¹⁰⁴. בהקשר זה הדיינים הם דייני בתי הדין הרבניים, ואילו המצווים שמחויבים בציות עיוור הם בתי המשפט האזרחיים, ובכלל זה בג"ץ.¹⁰⁵ משמעותה הפשוטה של אמירה זו היא שבמסגרת סמכותם בתי הדין הדתיים יכולים לקבוע כל קביעה המעוגנת לדעתם בדין הדתי, ואין כל עוררין אחרי קביעה זו.

יתרה מזו, אף שאין חולק שבית המשפט העליון מוסמך לקבוע כי בית דין דתי חרג מסמכותו, גם לעניין הסמכות בית המשפט העליון מעדיף לנקוט זהירות רבה ולהימנע ככל האפשר מהתערבות. פסק הדין בעניין **שרמן**, שנדון לעיל, מדגים זאת היטב.¹⁰⁶ אף שבית המשפט העליון כתב דברים קשים ביותר נגד האופן שבו פסל בית הדין הרבני גיורים של בתי הדין המיוחדים שהוסמכו על ידי המדינה לערוך גיורים, הוא נמנע מלקבוע את הקביעה הפשוטה כי אין בית הדין הרבני, כאורגן של המדינה, מוסמך לא לכבד פעולה שנעשתה כחוק על ידי אורגן אחר של המדינה – בתי הדין המיוחדים לגיור. בית המשפט נרתע מלקבוע קביעה זו, שהיא פשוטה, ברורה וחד-משמעית מבחינת המשפט המנהלי, מכיוון שמשמעותה, מבחינת תפיסתם הדתית של דייני בית הדין הרבני, היא חיובם להכיר לצורכי נישואים וגיורושים בגיור שאינו מקיים לשיטתם את הדרישות הדתיות לגיור. כלומר, בית המשפט העליון מגן על חופש הדת של הדיינים ועל זכותם להחיל את הדת היהודית האורתודוקסית כפי שהם מבינים אותה, אך ההגנה על חופש הדת של הדיינים באה על חשבון חופש הדת והזכות לשוויון של רבבות הכפופים למרותם. בדחות את העתירה הסתמך בית המשפט על כך שהמקרים הפרטניים מושאי העתירה נפתרו, אך הבעיה העקרונית שבתי הדין הרבניים מכריזים רטרואקטיבית על בטלות יהדותם של גרים, תוך כדי דיון בתיקי נישואים וגיורושים, נותרה בעינה ואף החריפה.¹⁰⁷ כך, בשל רגישויות ליברליות מוטעות, בית המשפט העליון נמנע מלחייב את הממסד הדתי לפעול באופן העולה בקנה אחד עם האינטרסים של המדינה, עם תפקידו של הממסד הדתי כשומר סף וכגורם מאחד, ועם זכויות האדם של האזרחים, ומאפשר לממסד הדתי לאכוף וליישם תפיסות שמרניות, מדירות ומפלגות.

103 ד"נ 10/69 **בורנובסקי נ' הרב הראשי לישראל**, פ"ד כה(1) 7, 14 (1971).

104 שם.

105 זאת, אף שלפי ס' 1 לפקודת הפרשנות [נוסח חדש], תשי"ד-1954, המונח "דין" כולל גם דין דתי, בכתב ובעל פה, ומכאן שבתי המשפט האזרחיים מוסמכים לפרש גם את הדין הדתי, כשם שהם מוסמכים לפרש כל דין.

106 ראו פרשת **שרמן**, לעיל ה"ש 80, והטקסט שלידה.

107 ג'ודי מלץ "בשל נוהל חדש של הרבנות, זינוק במספר הישראלים פסולי החיתון בשנתיים האחרונות" **הארץ** 17.9.2017 1.4446233 www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.4446233

באופן דומה, גם במאבק סביב הגישה לכותל וניהולו ניתן לזהות שימוש מוטעה בטעמים ליברליים כדי להצדיק את המשך קיומו של מצב לא ליברלי של שליטה אורתודוקסית מוחלטת ומדיירה בכותל. אף שהכותל הוא אתר לאומי, ובשנת 1967 סברו ראש הממשלה ושר הביטחון כי יש להעבירו לניהולה של רשות הגנים הלאומיים, בפועל הוא הועבר לאחריותו של משרד הדתות, וכיום ניהולו מופקד בידי רב אורתודוקסי, והוראות ההתנהגות באתר כפופות לאישור הרבנות הראשית.¹⁰⁸ בדיוניהם בעתירות של נשות הכותל דחו רוב שופטי בית המשפט, ובצדק, את עמדת המדינה שלפיה הכותל הוא בית כנסת אורתודוקסי, וקבעו כי הוא אתר לאומי שצריך להיות פתוח לכולם, וכי מנהג המקום צריך להיות מפורש באופן פלורליסטי. אף על פי כן, בפועל אישרו השופטים בהחלטותיהם את המשך המצב הקיים, מתוך רתיעה ליברלית מפני פגיעה ברגשות המתפללים. תוצאתן של כל העתירות של נשות הכותל, שהוגשו החל בשנת 1989, הייתה שבית המשפט הורה למדינה להכשיר לטובתן רחבה נפרדת בקשת רובינסון, ולא בשטח הכותל עצמו, וזאת כדי למנוע פגיעה ברגשותיהם של המתפללים האחרים.¹⁰⁹ בכך אפשר בית המשפט הלכה למעשה את המשך השימוש בכותל כבית כנסת אורתודוקסי, כולל אכיפת הפרדה בין המינים, דרישות צניעות וכללי תפילה נוקשים. למעשה, גם מתווה הכותל, שהוקפא לבסוף בשל התנגדותו של הממסד הדתי האורתודוקסי, היה אמור לשמר את שליטתו הבלעדית של ממסד זה ברחבת הכותל המרכזית. כללי הצניעות וההפרדה הננקטים על ידי הממסד האורתודוקסי בכותל המערבי מדירים ממנו לא רק את נשות הכותל, אלא גם רבים אחרים שאינם מוכנים לכופ את עצמם לכללים אלה.¹¹⁰ כך, טעמים ליברליים לכאורה, של רצון להימנע מפגיעה ברגשותיהם של מתפללים אורתודוקסים, משמרים ומבססים את שליטתו המדיירה והמפלגת של הממסד האורתודוקסי ביחסי הדת והמדינה בישראל.

סיכום

כפי שהדוגמה הישראלית מוכיחה בבירור, מיסוד הדת כאמצעי ליצירה ושימור של זהות לאומית הוא הימור מסוכן. ככל שהמיסוד מושרש יותר, וככל שהמדינה מסתמכת בצורה מקיפה יותר על הדת כשומרת סף ו/או כגורם מאחד, הסיכון גדל. ידוע כי בן-גוריון גילה

108 ראו תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, התשמ"א-1981. על הכוונה להעביר את הכותל לרשות הגנים הלאומיים ראו עתירה בבג"ץ **המרכז הרפורמי לדת ומדינה**, לעיל ה"ש 101, פס"ד.

109 בג"ץ **הופמן**, לעיל ה"ש 97; בג"ץ 3358/95 **הופמן נ' מנכ"ל משרד ראש-הממשלה**, פ"ד נד(2) 345 (2000); דנג"ץ **הופמן**, לעיל ה"ש 96.

110 דפנה ליאל "משמרות הצניעות נגד הנשים בכותל המערבי" **mako** 12.11.2009 www.mako.co.il; יאיר אטינגר "למה הכותל לא בא לעזרת נשים" **הארץ** 14.5.2013 14.5.2013 www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.201997.

את אוזנו של ישעיהו ליבוביץ, שהיה תומך נלהב בהפרדת דת ומדינה, כי הוא (בן-גוריון) ממסד את הדת היהודית במדינה על מנת שיוכל לשלוט בה.¹¹¹ בן-גוריון – אשר בדומה למנהיגים ציונים בני תקופתו הגיע מרקע קולקטיביסטי מזרח-אירופי חזק ולא נחשף לעקרונות של הליברליזם וחופש הפרט – לא היה יכול לצפות את השפעותיו של השילוב הלא-בריא של ממסד דתי כופה, שמרן ורב השפעה ושל מוסדות אזרחיים עם נטייה ליברלית, המאפיין את מערכת היחסים בין דת למדינה בישראל בעשורים האחרונים. בעיות מזור של הרעיון הליברלי בדבר חופש הדת, מדינת ישראל ובית המשפט העליון הישראלי מגינים על חופש הדת של הדיינים ופקידי הממסד הדתי החרדים והאורתודוקסים בצורה קפדנית הרבה יותר מכפי שהם מגינים על חופש הדת של רוב תושבי המדינה. כתוצאה מכך איבדה המדינה את השליטה בממסדה הדתי.

אם נשים בצד את הפרת הזכויות החמורה שמיסוד עמוק של דת במדינה עלול לגרום, אשר ראויה להתייחסות מעמיקה נפרדת, הסקירה ההשוואתית שהובאה לעיל חושפת את מודעותן של טורקיה, מלזיה ויוון לאמת חשובה, אשר אף אם בן-גוריון זיהה אותה, הוא לא השכיל ליישמה: רק שליטה ממלכתית הדוקה בדת המקבלת מעמד של דת לאומית תאפשר למדינה להסתייע בה לשם קידום אינטרסים לאומיים. אולי באופן פרדוקסלי, כדי לאפשר את קידומה של דת לאומית ליברלית, נדרשת שליטה לא ליברלית לכאורה של המדינה בממסד הדתי; הגנה ליברלית לכאורה על חופש הדת של השולטים בממסד הדתי האורתודוקסי מובילה לתוצאה ההפוכה. תוכנה זו יכולה לשמש נימוק נוסף לצורך בהפרדת הדת מהמדינה.

111 ישעיהו ליבוביץ "הפרדת הדת והמדינה: סיכום וסיכוי" **יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל** (1979).